

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده مطالعات تاریخی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

**مفهوم «ایران دوستی» و «آینده‌نگری» در اندیشه مشروطه‌خواهان بر اساس آرائ
علی‌اکبر دهخدا، سلطان‌العلمای خراسانی و شیخ محمد خیابانی**

استاد راهنما:

نیره دلیر

استاد مشاور:

دکتر محمد امیر احمدزاده

پژوهشگر:

جاسب نیکفر

مهرماه ۱۳۹۹

ارزیابی

تقدیر و تشکر:

لازم است اینجانب در ابتدا ، سپاس بی‌پایان خود را از سرکار خانم دکتر دلیر که استاد راهنمای اینجانب بوده‌اند و همچنین از جناب آقای دکتر احمدزاده که زحمت مشاوره این پژوهش بر دوش ایشان بود، اعلام دارم. زحمتهای بی‌دریغ این دو عزیز، نقش مهمی در ارتقای سطح کیفی این تحقیق داشته است. بدون شک محاسن این پایان نامه به سبب نقش و حضور این عزیزان بوده است . باشد که قدردان زحماتشان باشم.

تقدیم به: روح بلند برادر مرحومم ، معلم زندگی ام استاد خوبیار نیکفر

آنکه آفتاب مهرش در آستانه قلبم، همچنان پابرجاست و هرگز غروب نخواهد کرد.

چکیده:

در این پایان نامه، به رویکرد سه شخصیت مهم عصر مشروطه یعنی علی‌اکبر دهخدا، سلطان‌العلمای خراسانی و شیخ محمد خیابانی در باب ایران‌دوستی خواهیم پرداخت. بدین منظور، ابتدا با تمرکز بر دوره قاجار و سال‌های مشروطه، بحران‌ها و چالش‌های این عصر استخراج می‌شود. سپس نسبت و واکنش اندیشه و عمل این سه شخصیت به بحران‌های ایران، سنجیده و مورد بررسی و پژوهش قرار خواهد گرفت. ما می‌خواهیم که اندیشه‌ها و عملکرد این سه شخصیت را در مواجهه با بحران‌های زمانه تحلیل کنیم و نقش و تأثیر این بحران‌ها را ارزیابی کنیم. زیرا که مفروض ما در این پایان نامه این است که هیچ اندیشه‌ای در خلأ شکل نمی‌گیرد و اندیشه، حاصل دیالکتیک ذهن و عین می‌باشد. هدف ما از این ارزیابی، این است که «ایران‌دوستی» در اندیشه‌های این سه شخصیت را مورد کنکاش قرار دهیم.

پرسش اصلی ما در این تحقیق این است که «ایران‌دوستی» در نزد این سه شخصیت مشروطه‌خواه بر اساس کدام رهیافت‌ها و رویکردهای نظری و تاریخی صورت گرفته است؟ و میان رویکردهای این سه شخصیت، در مقام مقایسه چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی وجود دارد؟ فرضیه تحقیق بدین قرار است که انگاره ایران‌دوستی دهخدا، سلطان‌العلمای و خیابانی بر اساس نوع واکنش آنها به بحران‌های اصلی ایران قابل تبیین است. درواقع میزان، نوع و ماهیت احساس مسئولیت و واکنش آنها به بحران‌های عمیق زمانی و فرازمانی ایران است که نشان از وجود رویکرد ایران‌دوستی سه شخصیت می‌باشد. برای دستیابی به اهداف مدنظر و اثبات فرضیه، در این پایان نامه، از «نظریه بحران» توماس اسپریگنز استفاده شده است.

فهرست مطالب

فصل اول.....	۱۳
کلیات طرح تحقیق.....	۱۳
۱. تعریف مسأله یا بیان مشکل:.....	۱۴
۲- تعریف مفاهیم.....	۱۷
۳- اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش (چرایی پژوهش درباره این موضوع):.....	۱۹
۴- اهداف پژوهش:.....	۱۹
۵- قلمرو پژوهش.....	۱۹
۶- سؤال‌های پژوهش:.....	۱۹
۷- فرضیه‌های پژوهش:.....	۲۰
۹- جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری پژوهش:.....	۲۱
۱۰- روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش:.....	۲۲
۱۱- فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات:.....	۲۲
۱۲- فنون و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:.....	۲۲
چارچوب نظری: نظریه بحران توماس اسپریگنز.....	۲۳
مقدمه:.....	۲۴
فصل دوم.....	۲۹
بررسی بحرانهای تأثیرگذار بر اندیشه دهخدا، سلطانالعلما و خیابانی.....	۲۹
بحرانها و چالشهای ایران در عصر قاجار.....	۳۰
آغامحمدخان و.....	۳۳
۲-۱: جنگهای ایران و روس؛ شکستی برای بیداری.....	۳۴
۲-۲: پایان جنگها؛ آغاز اصلاحات.....	۳۴

۳۵	۲-۲-۱:عباس میرزا؛ ولیعهدِ اصلاحطلب
۳۶	۲-۲-۲: قائم مقام قراهنی؛ راهی که ادامه یافت
۳۷	۲-۲-۳: امیرکبیر؛ بزرگترین اصلاحطلب از درون حکومت
۴۰	۲-۳: مروری بر بحرانهای اصلی ایران در عصر قاجار
۴۱	۲-۳-۱:استبداد داخلی: ساختار معیوب و ناکارآمد حکومت در دوران قاجار
۴۴	۲-۳-۲: وضعیت اصناف، طبقات و توده مردم
۴۵	۲-۳-۳: استعمار، خورهای بر پیکره نیم جان حکومت قاجار
۴۸	۲-۳-۴: چالش مدرنیته؛ آشنایی با غرب؛ مقایسه کردنها و بیدار شدنها
۵۴	۲-۴:انقلاب مشروطیت؛ جنبشی برای نوزایی ایران:
۶۰	۲-۵:الگوی ایرانشهری: معیارهای ایراندوستی بر اساس رهیافت تاریخی
۶۳	فصل سوم: دهخدا و بحرانهای زمانه
۶۴	مقدمه:
۶۵	۳-۱: قالب و سبک نگارش دهخدا؛ برگزیدن زبان طنز برای بیان مطالبات
۶۶	۳-۲: رویکرد دهخدا نسبت به بحرانهای زمانه
۶۶	۳-۲-۱: رویکرد دهخدا نسبت به مسأله استبداد و فساد حکومت
۷۱	۳-۲-۲: رویکرد دهخدا نسبت به مسأله استعمار
۷۴	۳-۲-۳: رویکرد دهخدا نسبت به وضع توده مردم
۷۸	۳-۲-۴: رویکرد دهخدا نسبت به جایگاه ایران در گذشته
۸۳	۳-۳: سرانجام دهخدا
۸۶	فصل چهارم: سلطان العلمای خراسانی و بحرانهای زمانه
۸۷	مقدمه:
۸۹	۴-۱: رویکرد سلطان العلماء نسبت به بحرانهای زمانه
۸۹	۴-۱-۱: رویکرد سلطان العلمای خراسانی نسبت به مسأله استبداد و فساد حکومت

۹۲	۴-۱-۱-۱: انتقاد به حضور افراد ناکارداران در حکومت قاجار
۹۳	۴-۱-۱-۲: انتقاد مستقیم از شاهان قاجار
۹۴	۴-۱-۱-۳: ستایش قاتل امین السلطان صدر اعظم
۹۵	۴-۱-۱-۴: انتقادات دیگر
۹۷	۴-۱-۲: رویکرد سلطان العلما نسبت به مسأله استعمار
۹۸	۴-۱-۳: رویکرد سلطان العلما نسبت به وضع توده مردم
۹۹	۴-۱-۴: رویکرد سلطان العلما نسبت به عصر تجدد
۱۰۰	۴-۱-۵: رویکرد سلطان العلما نسبت به جایگاه ایران در دوران گذشته
۱۰۲	۴-۲: سرانجام سلطان العلما
۱۰۴	فصل پنجم: شیخ محمد خیابانی و بحرانهای زمانه
۱۰۵	مقدمه:
۱۰۶	۵-۱: خیابانی در قامت نماینده مجلس
۱۰۶	۵-۱-۱: نقدی بر حکومت‌های پیش از مشروطه
۱۰۸	۵-۱-۲: مشروطیت، انقلابی برای نهادینه شدن قانون
۱۰۹	۵-۱-۳: انتقاد بخاطر کوتاهی در محافظت از مشروطه
۱۱۱	۵-۱-۴: مقابله با نفوذ استعمارگران به‌ویژه دولت استعمارگر روس
۱۲۷	۵-۲: خیابانی و رهبری قیام آذربایجان
۱۲۷	۵-۲-۱: زمینه‌های قیام:
۱۲۹	۵-۳: شیخ محمد خیابانی و بحرانهای زمانه
۱۲۹	۵-۳-۱: رویکرد قیام خیابانی نسبت به مسأله استعمار
۱۳۱	۵-۳-۲: رویکرد خیابانی نسبت به مسأله استبداد و فساد حکومت
۱۳۲	۵-۳-۳: رویکرد خیابانی نسبت به ایران
۱۳۴	۵-۴: سرانجام خیابانی

نتیجه گیری ۱۳۷

منابع و مأخذ: ۱۴۷

پیشگفتار:

لازم است در ابتدای تحقیق پیرامون چرایی انتخاب موضوع اندکی سخن به میان آوریم. تاریخ ایران را می‌توان بنا به ملاک‌های مختلف تقسیم‌بندی کرد. یکی از ملاک‌های مهم برای تقسیم‌بندی و دوره‌بندی تاریخ ایران، مربوط به عوامل و عناصری می‌شود که ایران را وارد عصر جدید یا به اصطلاح مدرن کرد. ایران که پس از حمله اعراب، حدود ده قرن و تا عصر صفویان طول کشید تا مجدداً مرزهای ملی خود را احیا کند، با چالش جدیدی برای احیای شکوه گذشته مواجه شد. درواقع اگر روزگاری، هدف اصلی ایران‌دوستان این بود که مرزهای سیاسی خود را از مرزهای خلافت‌های عربی جدا کنند، در روزگار قاجار، هدف اصلی و عمده این بود که ایران، به قافله تجدد و تکنولوژی و پیشرفت بپیوندد.

چالش جدید به مواجهه‌ای مربوط می‌شد که ایران می‌بایست با تحولات و پیشرفت‌های عصر مدرن داشته باشد. ایرانیان که پس از حمله اعراب، رویکرد اصلی‌شان تجدید عظمت گذشته بود، حال با جهانی مواجه شده بودند که مسلح به سلاح علم و دانش و تکنولوژی بود. قیاس میان وضعیت توسعه‌یافته غرب و در مقابل اوضاع بحران‌زده و عقب‌مانده ایران، ثابت می‌کرد که اینک مهمترین نشان ایران‌دوستی، آن است که با مبارزه با مشکلات داخلی و خارجی که مانع توسعه بودند، ایران با جایگاه درخور و شایسته ماضی بازگردانده شود.

مجموع تلاش‌های خالصانه و وطن‌پرستانه گروهی از شخصیت‌های ایرانی در عصر قاجار، همواره موجب تحسین و ستایش اینجانب را فراهم می‌کرد. این تلاش‌ها و البته موانع و محدودیت‌هایی که بر سر راه آنها بود، یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های فکری اینجانب در طول دوران تحصیل به حساب می‌آمد. از همین رو این موضوع را برای پایان نامه خود برگزیدم تا هم دانسته‌ها و آگاهی‌های خود را در این باب بیافزایم و هم تقدیری هرچند کوچک از مشروطه‌خواهان وطن‌پرستی چون دهخدا، سلطان‌العلماء و خیابانی داشته باشم.

در انجام این کار، مبنای کار را مطالعات تاریخی و استخراج داده‌هایی از دل تاریخ قرار داده‌ام. مرور حوادث فکری و سیاسی رخ داده در مقطع مشروطه، بهترین راهنما و ابزار ما در این تحقیق برای تدوین پایان نامه بوده است. البته در این راه «نظریه بحران» توماس اسپریگنز را به عنوان چارچوب نظری تحقیق در نظر گرفته‌ایم تا به داده‌های ما شکل و فرم ببخشد.

در انجام این پایان نامه با موانع و محدودیت‌هایی نیز مواجه بوده‌ایم که یک بخش آن مربوط به محتوای پایان نامه بود و بخش دیگر مربوط به مراحل انجام کار.

از نظر محتوایی، مهمترین مانع این بود بسیاری از بحران‌های عصر قاجار، ریشه در تاریخ طولانی داشت. به همین سبب ضروری بود تا از یک طرف منشأ و عقبه بحران‌های عصر قاجار تبیین شود و از طرف دیگر بررسی گسترده و همه‌جانبه بحران‌ها منجر به اطلاع کلام نشود. از جنبه اجرا و انجام کارهای مربوط به پایان

نامه، مهمترین مانع، تعطیلی کتابخانه‌های عمومی به سبب بحران کرونا و در نتیجه محدودیت شدید در دسترسی به منابع و مآخذ کتابخانه‌ای بود.

در هنگام مواجهه با مشکلات تئوری و اجرایی پایان نامه، راهنمایی‌ها و همراهی‌های اساتید راهنما و مشاور، نقش بسزایی در آرامش اینجانب و انجام بهتر کارها داشت. حاصل کار متنی است که محاسن آن بدون شک حاصل راهنمایی‌ها و روشنگری‌های اساتید راهنما و مشاور است

فصل اول:

کلیات طرح تحقیق

۱. تعریف مسأله یا بیان مشکل:

پس از وقوع انقلاب مشروطه تحت تاثیر دنیای غرب دو اتفاق مهم در عرصه اندیشه‌ای و سیاسی رخ داد. از یک سو فضای فکری - سیاسی بسیار بازی ایجاد شد که تاکنون در ایران سابقه نداشته است، و تندترین انتقادات را از تیغ تیز قلم و رشحات آن، متوجه «سلطان» و «سلطنت» کرد. از سوی دیگر تحت تاثیر تفکرات دنیای مدرن «مفاهیمی» وارد شد که فهم‌ها و خوانش‌هایی که از آنها شد، از «مسائل» مهم «عصر مشروطه» تا «حال» است، و «اکنونیت» ما را نیز دربرمی‌گیرد و وجه «پروبولماتیک» آن برقرار است. این مفاهیم دنیای جدید نه تنها همچنان «پرسش» و «مساله» پژوهش محققان امروزین هستند، بلکه جامعه نیز پاسخ آن را به «نوع» و «زبان» دیگر می‌طلبد.

مفاهیمی مانند آزادی، عدالت، قانون، دولت، ملت، مردم، شهروند، وطن، وطن‌دوستی / پرستی، دولت - ملت، ملی‌گرایی، ناسیونالیسم، استبداد و موارد دیگری که در حوزه معنایی - تمدنی دنیای مدرن تعریف شده بود و این تعاریف نیز، خود از «صیورت» «معنایی» و «اطلاقی» در نظام گفتاری دنیای مدرن برخوردار بود. تعداد کثیری از این مفاهیم در دنیای سنت معادل‌های لفظی داشته‌اند مانند دولت و ملت که از مناقشه برانگیزترین آنها محسوب می‌شود و بایسته است نسبت این دو اطلاق، در دنیای «سنت» و «مدرن» در هر کار پژوهشی روشن گردد. «تکثر» معنایی در فهم مفاهیم در هر دو سوی این مواجهه، موجود «بوده» و «هست». تعدد معنایی - مفهومی در دوسوی این رویارویی فکری، کار را بر پژوهشگر مفهوم، دشوار ساخته و او را ملزم می‌سازد برای سهل‌تر شدن و دقیق شدن پژوهش به بازگشودن لایه‌های زمانی مفاهیم و نسبت برقرار ساختن «فهم»‌ها و «درک»‌ها در دنیای «سنت» و «مدرن» تلاش نماید.

عصر «مشروطه»، مرز تلاقی و رویارویی این دو دنیا در «ایران» است. این امر یکی از مسائل مهم حوزه فکری عصر «مشروطه» تا «حال» بوده، و مولّد ظهور اندیشمندان متعدد بوده است. بیشترین توجه آنها نیز پیرامون «ایران» و مساله «ترقی»‌خواهی که سرمنشاء تفکر آن تحولات دنیای مدرن بوده، معطوف شده است. این طلب، باعث شده ایرانیان بیش از هر زمانی درصدد رسیدن به «ترقی» وطن خود باشند. متفکران متعددی آثار و نظرات خود را نشر داده و یا به عنوان کنشگر، یا متفکر وارد عرصه تحولات پس از وقوع انقلاب مشروطه شدند. از این نظر ارزیابی و سنجش فهم آنها از طریق بازخوانی قرائت و رویکرد آنان از این مفاهیم قابل تامل است. مفاهیمی نظیر ملت، دولت، دولت - ملت، وطن و سایر مفاهیمی که از دریچه دنیای مدرن برای نخستین بار وارد عرصه فکری - سیاسی ایرانیان شد. شیوه‌ها و راه‌حلهایی که شخصیت‌های متفکر و قلم به دست برای برون رفت ایران و ایرانیان از استبداد، و یا حفظ تمامیت ارضی و

استقلال کشور ارائه کردند، تحت تاثیر درک آنها از این مفاهیم و نسبت سنجی وضعیت ایرانیان با آن بود. از این رو با توجه به تكثر بسیار متفكران و قلم به دستان و كنشگران این عصر، تحقيق پيش رو تلاش دارد با گزينش سه شخصيت از دو كانون اصلي مشروطيت يعنى «تهران» و «آذربايجان» و سه حوزه «فكرى»، «كنش مقاومتى» و «كنش مبارزه‌اى» به تبیین و بررسی تطبیقی فهم‌ها و رویکردهای این افراد و تاثیر آن در عملکردشان، و در عرصه اندیشه‌ای در باب مفاهیمی مانند «وطن»، «وطن دوستی»، «ایران»، «ایران دوستی»، «مساله ایران»، «ترقى» خواهی، «آزادى»، «عدالت»، «قانون» و ساير مفاهيم وابسته به این حوزه معنایی را در آراء آنها روشن سازد.

این سه شخصیت به ترتیب سلطان‌العلمای خراسانی (روزنامه نگار و كنشگر مقاومت‌گرا پس از تعطیلی مجلس اول - از مشروطه خواهان تهران) علی اکبر دهخدا، (متفكر و محقق نامدار - از مشروطه خواهان تهران) خیابانی (به عنوان كنشگر مبارزه طلب، پس از قرارداد ۱۹۱۹ - از مشروطه خواهان آذربايجان) هستند، که برای مطالعه افكار و نظرگاه آنها درباره «وطن»، «وطن دوستی» و «ایران دوستی» و «آینده نگری» ایران انتخاب شده است.

نخستین متفكر سلطان‌العلمای خراسانی، (مشروطه خواه - مقاومت‌گرا) است. مدیر و نویسنده اصلی روزنامه روح‌القدس بود که پس از انقلاب مشروطه منتشر شد. او جزو روشنفكرانى محسوب می‌شد که مهمترین معضل عقب‌ماندگی ایران را در استبداد سیاسى و ناکارآمدی شاه می‌دانست. به همین سبب تندترین انتقادات را نسبت به شاه روا می‌داشت. سلطان‌العلمای با نظریه الهی بودن قدرت و «ظل‌الله» بودن شاه شدیداً مخالف بود و جان خویش را نیز در این راه از دست داد. شکسته شدن «ابهت» و «قداست سلطان» از جمله رخدادهای مهم در فضای اندیشه‌ای غالب متفكران و روشنفكران این دوره است. این فضای اندیشه‌ای در تعارض و تضاد با «نظام ظل‌اللهی» شکل گرفته در سنت تاریخی ایران است. سلطان‌العلمای پس از به توپ بسته شدن مجلس مقاومت شخصی مسلحانه کرده و حاضر به تسلیم نشد، تا جایی که جزو معدود شهدای باغشاه بود.

مشروطه خواه بعدی علی‌اکبرخان دهخداست. (از مشروطه خواهان فکری و محقق نامدار) او نیز جزو مشروطه خواهانی است که آغاز حرکتش به حضور در روزنامه صوراسرافیل و انتشار مطالبی هجوآمیز با نام‌های مستعار مختلف و تحت عنوان چرند و پرند مربوط می‌شود. او نیز شاهد به توپ بسته شدن نماد مشروطه یعنی مجلس شورای ملی بود و همین مسأله، تأثیرات عمیقی بر اندیشه و رفتار او گذاشت. پس از انتشار سه شماره از صوراسرافیل در سوئیس در دوره استبداد صغیر و یک دوره نمایندگی مجلس بعد از

آن، دهخدا یکباره سیاست را به کنار گذاشت و به تتبعات و پژوهش‌های ادبی روی آورد که این گذار به شدت در اینجا مورد توجه و تأمل است.

سوم شیخ محمد خیابانی (روحانی مشروطه‌خواه کنشگر مبارزه طلب) است. او که از روحانیون آزادیخواه بنام مشروطه از خطه آذربایجان بوده است به مقاومت در مقابل حکومت مرکزی پس از انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ برخاسته و قیامی را در آذربایجان شکل داده است. فهم او از وطن، ایران و ایران دوستی با توجه به خاستگاه آذربایجانی بودن و قیامی که بنظر تجزیه طلبانه می‌رسد بسیار با اهمیت و در کنش او تاثیرگذار بوده است. از این رو بعنوان یکی از کنشگران فکری مبارز از حوزه آذربایجان که یکی از دو کانون اصلی مشروطه است برای بررسی تطبیقی در این پژوهش انتخاب و فهم او از آزادی، وطن، ایران، ایران دوستی بررسی و تبیین خواهد شد.

با بررسی تطبیقی اندیشه و عمل این سه شخصیت عصر مشروطه تلاش خواهد شد دیدگاه‌های فکری آنها در حوزه‌های مفهومی چون وطن، وطن دوستی، ایران، آزادی، عدالت، قانون، استبداد و ترقی با یکدیگر مقایسه شده، و نسبت فهم آنها با معنای مدرن و سنت سنجیده و ارزیابی شود. پس از انجام این بررسی‌ها و مقایسه‌ها، به این مسائل پاسخ دهیم که میان اندیشه این افراد در زمینه‌های یادشده چه وجوه افتراق و اشتراکی وجود دارد؟ خاستگاه و پایگاه اجتماعی آنها در شکل‌گیری اندیشه و تفکرشان چه تاثیری داشته است؟ و بر اساس مدل تاریخی - مفهومی این تحقیق، این افراد چه طرح واره آینده نگرانه‌ای برای ایران با توجه به فهم آنها از مفاهیم یادشده مانند وطن، وطن دوستی، ایران، آزادی، عدالت، قانون، استبداد و ترقی ارائه کرده‌اند؟ و رویکرد آنها را در چه سنجی می‌توان قرار داد؟

توجه به این نکته حائز اهمیت است که در مورد هر یک از این شخصیت‌ها، رویکردهای متفاوتی وجود دارد. لذا در این پژوهش تلاش بر این است که به طور مشخص تمرکز بر آراء، بن‌مایه‌ها و مبانی اندیشگی این نخبگان سیاسی و فکری قرار گیرد تا دیدگاه آنها در مورد ایران و ایران دوستی، از خلال آثار و مکتوباتشان مشخص و بررسی تطبیقی شود. اندیشه وطن‌دوستی و طرح‌واره آینده نگرانه آنها در مورد «مساله» و «آینده مترقیانه» ایران معلوم و رویکردهای آنها را دسته‌بندی و با توجه به موقعیت و بافت زمینه‌ای تاریخی تحلیل و تبیین شود. این روشنفکران هر کدام برای مساله ایران پاسخ‌های متفاوت ارائه کرده‌اند: قانون، عدالت، آزادی، مبارزه مسلحانه و...؟ کدامیک راه نجات ایران و برون رفت از عقب ماندگی از قافله ترقی بود و چگونه؟ دلیل ارائه راه حل‌ها و طرح‌واره‌های آینده نگرانه درباره ترقی ایران توسط هر دگراندیش چیست؟ با توجه به بافت موقعیت و زمینه تاریخی در چه دسته‌بندی می‌توان آنها را قرار داد و چرا؟ خاستگاه و پایگاه فکری و اندیشه‌ای آنها چه تاثیری در رویکردها و کنش‌های آنها داشته است؟ اینها

پرسش‌هایی است که از درون مسأله پژوهش ذهن پژوهشگر را درگیر، و تلاش می‌شود در حد مقدور پاسخ‌هایی برای آن ارائه شود.

پایان نامه در قالب یک پیشگفتار، پنج فصل و نتیجه‌گیری طراحی شده است. فصل اول، «کلیات و چارچوب نظری تحقیق» است که در آن ضمن بیان اصول دوازده‌گانه تحقیق، همچون بیان مسأله، اهداف پژوهش، سوال‌های اصلی و فرعی تحقیق، فرضیات تحقیق و روش تحقیق، چارچوب نظری تحقیق نیز مطرح شده است. در فصل دوم که عنوان آن «بحران‌های تأثیرگذار بر اندیشه دهخدا، سلطان‌العلما و خیابانی» است از مهمترین بحران‌ها و چالش‌های ایران در عصر قاجار سخن به میان آمده است. در فصل سوم، با عنوان «دهخدا و بحران‌های زمانه»، اندیشه دهخدا و نوع واکنش او به بحران‌های زمانه مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در فصل چهارم که عنوان آن «سلطان‌العلما و بحران‌های زمانه» است، به بررسی و تحقیق در مورد اندیشه‌های سلطان‌العلمای خراسانی و واکنش او به بحران‌های زمانه اختصاص داده شده است و بالاخره در فصل پنجم و نهایی تحقیق که عنوان آن «شیخ محمد خیابانی و بحران‌های زمانه» است، اندیشه و عمل خیابانی در دو مقطع؛ یکی مقطعی که خیابانی نماینده مجلس شورای ملی بود و مقطع دیگر، زمانی که او رهبر جنبش آزادیستان بود مورد تحقیق قرار گرفته است. در پایان تحقیق، نتیجه‌گیری آورده شده است و ضمن بیان نتایج و دستاوردهای تحقیق، مقایسه‌ای تطبیقی میان اندیشه‌ها و افکار و عملکرد این سه شخصیت صورت گرفته است.

۲- تعریف مفاهیم

نخبه سیاسی: به معنای بخش برگزیده‌ای از یک جامعه است که از نظر قابلیت‌ها یا توانایی‌ها برتر از بقیه جامعه دانسته می‌شود. در جامعه‌شناسی و فلسفه سیاسی به گروه کوچکی از مردم گفته می‌شود که با قرار گرفتن در رأس «هرم منزلت اجتماعی» و «امتيازات»، کنترل سهم نابرابر بزرگی از قدرت سیاسی یا ثروت را در اختیار دارند. در این پژوهش به شخصی اطلاق می‌شود که پدیده‌های سیاسی را در دو سطح داخلی و بین‌المللی بررسی کند، با نگاه آینده‌نگرانه، حوادث سیاسی را پیش‌بینی و در بالاترین سطح مورد نظر، راهکاری جهت مدیریت هوشمندانه وقایع به منظور ارتقای زندگی بشری ارائه دهد.

آینده نگری: آینده نگری یعنی گسترش افق دید خود و دیدن پشت پرده مسائل و هم چنین زمانی که شخص در آن است یعنی در زمان حال، آینده را دیدن که نتیجه آن، چاره اندیشی برای رخدادهای احتمالی است. در این پژوهش با توجه به حوزه زمانی دوره قاجار تعریفی که از آینده نگری می‌توان ارائه

کرد مبتنی است بر اتخاذ سیاست‌ها و روش‌های متنوعی که در تمامی زمینه‌ها جهت حفظ یک بعد سرزمینی مشخص همراه با ایجاد بنیان‌های اساسی و اولیه برای شکوفایی جنبه‌های مختلف آن در آینده باشد.

- ایران دوستی: در اینجا میتوان معادل «وطن دوستی» به کار برد. دو اصطلاح در این زمینه رایج است: وطن دوستی و وطن پرستی. مرز بین وطن دوستی و وطن پرستی آن‌گاه روشن می‌شود که در عمل مجبور به اولویت‌بخشی به برخی امور باشیم. از منظر پژوهش حاضر معنا و مفهوم «ایران دوستی» مدنظر است، که در دوران قاجار بمعنای اتخاذ و پیشبرد سیاست‌های دولتی در جهت حفظ ایران موجود در آن دوران همراه تعاملات گسترده با دولت‌های مختلف مانند آلمان و روسیه در مناسبات مختلف سیاسی، اقتصادی و عمرانی جهت آبادانی ایران مانند احداث راه‌آهن و... حتی به گونه‌ای هم می‌توان گفت ایجاد حس هویت و ملیت ایرانی در دوران مشروطیت ناشی از همین گونه‌های متنوع ایران دوستی می‌باشد.

مدرنیته:

مفهوم مدرنیته modernity در مسیر تاریخی خود، با مساله تغییر شکل شهرها و رشد شهرنشینی و پیدایش نهادهای جدید اجتماعی، حضور مردم در عرصه‌های مختلف و ایجاد نظام‌های قانونی همراه شده است، که به آن، دوران نوین، دوران مدرن یا مدرنیته اطلاق می‌شود. مدرنیته دوره‌ای تاریخی است که بین سده پانزدهم میلادی تا سده بیستم را در بردارد و واجد جنبش‌های متعدد فرهنگی و عقلانی است. البته به اعتقاد هابرماس مدرنیته پروژه‌ای ناتمام است و هنوز به آخر نرسیده‌است. درواقع مرزهای آن ناروشن است. در کل منظور از مدرنیته را میتوان جامعه مدرن دانست. از نظر تاریخی، دوران مدرن با دوره رنسانس آغاز شده و با عصر روشنگری و انقلاب فرانسه و ایده‌آلیسم آلمانی به عنوان گفتار کلیدی غرب تحکیم می‌شود. از ویژگی‌های این دوران می‌توان به این موارد اشاره نمود: (۱) در این دوره فردیت اعتلا یافته و سنت نقد می‌شود. (۲) در این دوره فرد خودمختار با ظهور یا ظهور به شکل سوژه دکارتی خود را ارباب و مالک طبیعت اعلام می‌کند و به مفهوم پیشرفت و بینش فعلی از تاریخ ارزش و بها می‌دهد. (۳) آگاهی فرد از فردیت خود (۴) جدایی دین از دولت (۵) تأکید بر آزادی‌های فردی (۶) افسون‌زدایی از جهان (۷) تأکید بر علم گالیله‌ای و نیوتونی همراه با انقلاب‌های علمی و صنعتی در غرب (۸) دوران عقل‌ابزاری - به معنای تسلط انسان بر طبیعت و انسان از طریق به‌کارگیری علم و تکنولوژی عقل انتقادی - به معنای تأکید بر سوژه خودمختار که شناسنده خود و جهان است و بر آزادی‌های فردی خود تأکید می‌کند.

۳- اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش (چرایی پژوهش درباره این موضوع):

این پژوهش از دو جهت می تواند مهم باشد؛ اول شناخت و ضرورت مفهوم «ایران دوستی» و تبیین «مساله» ایران در این زمان و دیدگاه رجال سیاسی و نخبگان درون سیستمی ایران در عصر مشروطه و دوم بیان و تشریح کنش تعدادی از این نخبگان با توجه به شرایط و اقتضائات زمانه خود.

۴- اهداف پژوهش:

- بررسی رویکردها و مولفه های اندیشه ایران دوستی در طلیعه آشنایی نخبگان ایرانی با جهان مدرن در دوران قاجار
- رویکرد انتقادی به آراء و مبانی اندیشه ای نخبگان سیاسی - فکری عصر مشروطه در زمینه آینده نگرى به مساله ایران
- چگونگی شکل گیری مفهوم دولت - ملت در نزد نخبگان سیاسی - فکری عصر مشروطه و تبیین رویکردها و کنش های متفاوت آنها با توجه به اقتضائات تاریخی.

۵- قلمرو پژوهش

الف) قلمرو مکانی: ایران عصر قاجار
ب) قلمرو زمانی: عصر مشروطه
ج) قلمرو موضوعی: اندیشه ایران دوستی و آینده نگرى در باره ایران مبتنی بر آراء سه شخصیت روشنفکر سیاسی و فکری عصر مشروطه

۶- سؤال های پژوهش:

پرسش اصلی:
شکل گیری انگاره «ایران دوستی» در نزد سه مشروطه خواه بر اساس کدام رهیافت ها و داده های نظری صورت گرفت؟ و آنها را از منظر مساله «ایران» و آینده نگرى آن به چند دسته می توان تقسیم کرد؟

سوالات فرعی

الف) مفاهیم نظری ایران و ایران دوستی در عصر مشروطه بر چه مبناهایی استوار است؟ و در آراء متفکران فکری و کنشگر برگزیده تحقیق چه بازتابی داشته است؟

ب) با توجه به تعریف و تلقی آنها از «ایران» وجوه همسان و ناهمسان اندیشه‌های آنها درباره «ایران» و «ایران دوستی» چه بوده است؟

ج) نخبگان فکری و کنشگران عصر مشروطه، آینده ایران را چگونه ترسیم می‌کرده‌اند؟ و چه رویکردهایی را در این زمینه می‌توان برشمرد؟

۷- فرضیه‌های پژوهش:

فرضیه اصلی:

مشروطه خواهان با تکیه بر تعریف و درک خود از مدرنیته درباره ایران و آینده نگری درباره «ترقی» و پیشرفت آن نظر داده‌اند. خاستگاه و پایگاه فکری و سیاسی آنها در کنش و طرح‌واره‌های فکری‌اشان درباب «مساله ایران» در بحران‌های پیش رو موثر بوده است.

۸- ادبیات تحقیق:

در حوزه موضوعی این پژوهش از منظر وطن و وطن دوستی آثار متعددی وجود دارد، اما در حوزه تخصصی و مساله این پژوهش که ۳ شخصیت را از دو کانون اصلی مشروطه برگزیده و بررسی تطبیقی نموده و مفهوم وطن دوستی و ایده ترقی خواهانه برای ایران ارائه نماید تحقیق مستقلی به دست نیامد. ضمن اینکه غالب آثاری که محققان و پژوهشگران معاصر درباره عصر مشروطه نگاشته‌اند، در خلال کار خود بدانها اشاره کرده‌اند اما همچنانکه اشاره رفت اثری که مقایسه میان این افراد را به صورت دو حوزه متفاوت از نظر زیستگاه، خاستگاه و کنش بررسی نماید به دست نیامده است. در ادامه برخی از پژوهش‌هایی که با رویکرد کلان در میان روشنفکران این دوره و یا تخصصی در نظر یک یا دو نفر به مفهوم وطن و وطن دوستی در این عصر پرداخته‌اند اشاره می‌شود:

دسته نخست آثاری که به مفهوم وطن و ایران در عصر مشروطه یا قاجار پرداخته‌اند. مانند کتاب مفهوم ایران و ایران‌گرایی در آثار اندیشه‌ورزان عصر ناصری (۱۲۶۴ - ۱۳۱۳ قمری) اثر عبدالمجید/یدی، توسط انتشارات ندای تاریخ، در سال ۹۹ به چاپ رسیده است. در این اثر به مفهوم ایران و ایران‌گرایی توجه شده است. البته در پایان نامه نگارنده بر مفهوم و رویکرد تاریخ مفهوم توجه شده و بر مفاهیمی

مانند ترقی، آینده نگری، وطن دوستی، عدالت، آزادی که در حول حوزه موضوعی ایران و ایران دوستی قابل بررسی است افزون بر ایران دوستی تحقیق خواهد شد.

وطن در شعر مشروطه از ناصر نیکوبخت، غلامعلی زارع، و پایان نامه جلوه‌های وطن در شعر معاصر فارسی از انقلاب تا انقلاب، و مقاله «جلوه‌های وطن در شعر مشروطیت» تحقیقی است که توسط ناصر رنجبر انجام گرفته است، و موارد دیگر از این دست از آثاری است که به طور کلی تر و با تعداد زیادی از آراء روشنفکران این عصر به این موضوع پرداخته است. مانند از دیگر پژوهشهای مهم کتاب مشروطه ایرانی نوشته ماشالله آجودانی است. نویسنده در این کتاب، روابط بین حکومت با روشنفکران مذهبی و غیر مذهبی را تجزیه و تحلیل کرده است. در این کتاب، اندیشه‌هایی که منجر به وقوع انقلاب مشروطه شده مورد بررسی و در این میان بحرانی و مسائلی که تجدد در بین ایرانیان به راه انداخته، مطمح نظر قرار گرفته است. تضاد میان برداشت روشنفکران مذهبی و غیرمذهبی از مشروطه در این کتاب به خوبی آشکار شده است و در پایان نامه حاضر مورد استفاده قرار می‌گیرد.

دسته دوم آثاری است که تخصصی تر و به صورت مقایسه به موضوع وطن پرداخته است مانند مقاله بررسی تطبیقی جلوه‌های وطن دوستی در شعر سید اشرف الدین گیلانی و محمدالعید اثر فاطمه محمودی که به بررسی تطبیقی این موضوع در شعر گیلانی و العید شاعر عرب پرداخته است.

دسته سوم آثاری است که به طور تخصصی در مورد هر کدام از این افراد نوشته شده است که در ذیل مسائل متعدد به اندیشه آنان نیز به طور کلی اشاره رفته است. به ویژه آثاری که در مورد خیایانی نوشته شده است.

دسته آخر تحقیقات و مطالعات متعددی است که در مورد مشروطه و روشنفکران مشروطه نوشته است. مانند آثار آدمیت، آجودانی، آفاری و سایر موارد از این دست که برخی از آنها در فهرست منابع اشاره شده است.

با بررسی این تحقیقات و مطالعات روشن میگردد که مساله پایان نامه حاضر و مدل الگویی آن بدین شکل تبیین نشده است.

۹- جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری پژوهش:

در این پژوهش تلاش شده است دسته بندی‌هایی بر آراء مشروطه خواهان بر اساس پایگاه و خاستگاه فکری - سیاسی آنها از منظر ایران دوستی و آینده نگری و مفاهیمی که در عصر مدرن در نظام اندیشه

ای ایرانیان جلوه یافت مانند آزادی، قانون خواهی، استبداد، ترقی و... صورت پذیرد. ضمن آنکه راهکارهایی که توسط این نخبگان ارائه شده، نقد و ارزیابی شود.

۱۰- روش انجام پژوهش و دلیل انتخاب این روش:

در عصر مشروطه منظومه فکری یک متفکر، از چندین جهت درگیر و دستخوش چالش است. از این رو با مراجعه به آثار، مقالات و مکتوباتی که از نخبگان مدنظر پژوهش برجای مانده تلاش میشود بن مایه‌های فکری آنها بخصوص در حوزه موضوعی ایران دوستی، و آینده نگری آن استخراج و مبتنی بر داده‌های به دست آمده بر متن و محتوای این آثار و گزاره‌های اصلی آنها مسلط و رویکرد اولیه مولفان این نخبگان شناسایی شود. سپس با بهره‌گیری از منابعی که در دوره قاجار نگاشته شده به بافت و موقعیت تاریخی در زمینه بحران‌ها و چالشهای پیش روی ایران در این مرحله تاریخی آشنا و با بررسی تطبیقی نسبت به متن و بافت موقعیت و زمینه تاریخی به نسبت میان این دو دست یافت. در گام آخر با رویکرد انتقادی مطالعاتی که محققان معاصر از آرا این افراد ارائه کرده‌اند، رویکردهای نخبگان سیاسی مدنظر را بررسی و متناسب با موضوع پژوهش دسته‌بندی و تعریف کرده و از منظر آینده نگری و مساله ایران طرح‌واره‌های فکری آنها را به طور تطبیقی دسته‌بندی و با توجه به پایگاه سیاسی - اجتماعی و فکری آنها، تبیین شود.

۱۱- فنون و ابزارهای گردآوری اطلاعات:

ابزار مورد استفاده پژوهشگر، در خصوص گردآوری اطلاعات در این پژوهش؛ بصورت مراجعه به منابع کتابخانه‌ای است. و در صورت لزوم از منابع اینترنتی و ژورنال‌های علمی - پژوهشی نیز استفاده خواهد شد.

۱۲- فنون و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات:

در مرحله اول به جمع‌آوری اطلاعات، در مرحله دوم به طبقه‌بندی اطلاعات و تنظیم فیش‌ها، و در مرحله سوم به بررسی دیدگاه‌ها و تحلیل آن‌ها و در نهایت به ارائه جمع‌بندی و تدوین نهایی و سپس، اثبات مفروضات پرداخته خواهد شد.